

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

АКСІОМАТИКА СВОБОДИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

FREEDOM AXIOMS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DISCOURSE

Бліхар В.С.,

*доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії та політології
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті досліджується філософсько-правовий дискурс аксіоматики свободи, що обумовлюється ствердженням про те, що свобода – це співвідношення між власною та «чужою» необхідністю. Без урахування цього співвідношення не можливо піддати коректному філософсько-правовому тлумаченню поняття свободи.

Ключові слова: цінності, аксіологія, аксіоматика, свобода, держава, суспільство, право, філософія права.

Исследуется философско-правовой дискурс аксиоматики свободы, что обусловливается утверждением о том, что свобода – это соотношение между собственной и «чужой» необходимостью. Без учета этого соотношения нельзя подвергнуть корректному философско-правовому толкованию понятие свободы.

Ключевые слова: ценности, аксиология, аксиоматика, свобода, государство, общество, право, философия права.

We investigate the legal and philosophical discourse of the axioms of freedom, which is caused by the assertion that freedom – is a relationship between the self and the “foreign” necessity. Without this relationship cannot be subjected to the correct philosophical and legal interpretation of the concept of freedom.

Key words: values, axiology, axiomatic, freedom, government, society, law, philosophy of law.

Постановка проблеми. Визнаючи існування як внутрішньої, так і зовнішньої необхідності, доцільним буде визнати, що ці фактори необхідно враховувати для реалізації свободи. Проте для цього їм потрібно не лише підкорятися, а й за можливістю підчиняти їх собі, долаючи негативну дію одних сил за допомогою інших, протилежних їм. Тобто свобода особистості виражається в тому, що вона керується своїми інтересами, бажаннями, принципами, своєю власною волею, але якщо її дії не базуються на пізнанні об'єктивних потреб (зовнішніх і внутрішніх), то її свобода буде лише уявною, помилковою, тобто не свободою, а сваволею, яка врешті-решт приведе людину до негативних результатів. Загалом часто свободу визначають насамперед як свободу вибору, тобто можливість людини віддавати перевагу, дозволяти подіям розвиватися в напрямі, визначеному самостійно. Проте можна зазначити, що таке трактування є неповним. Насправді вибір – це лише один із можливих проявів свободи, але аж ніяк не вся її сутність. Людина може застосувати свободу вибору в ситуації, коли її змушують до цього вибору. Це може бути й випадок, коли індивід взагалі не бажає здійснювати вибір, але через обставини мусить обирати «з двох лих». Таку ситуацію навряд чи можливо трактувати як прояв свободи особистості.

Стан дослідження. Проблематику свободи у філософії, у праві, у соціології, у політології тощо досліджували багато філософів, мислителів, учених і дослідників: Вольтер, М. Гайдеггер, Г. Гегель, Т. Гоббс, В. Гришук, В. Гьортіх, Н. Смелянова, А. Карась, С. К'єркегор, Дж. Локк, В. Мельник, М. Требін, М. Цимбалюк та багато інших. Власне кажучи, їх методологічні та концептуальні підходи посприяли визначенню мети наукової розвідки, що полягає в спробі дослідження філософсько-правового дискурсу аксіоматики свободи.

Виклад основного матеріалу. У часи античності вважалося, що людина є вільною, якщо користується привілеями громадянства: бере участь у зборах, служить загальному благу. При цьому громадянин не лише може,

але й зобов'язаний здійснювати свої права, тобто свобода громадянина означає його відповідальність. Філософсько-правова думка Античності відображала двосдине бачення свободи. Це пояснюється тим, що як у концепціях авторів, так і в реальному житті свобода поставала, з одного боку, у вигляді проблеми громадянської свідомості та відповідальності людини за власні діяння, а з іншого – як проблема створення правосуддя та інших соціально-політичних інституцій, які боронитимуть її від деспотичних зазіхань із боку влади. У період Античності філософи розуміли свободу через призму античного політеїзму, який спростовував неповторну індивідуальність людини. Тому свобода здебільшого не була зорієнтована на природні інтереси людини, на її самозахист та пізнання нею сенсу життя, натомість мала характер абстрактний та споглядальний. У середньовічній філософії визнається феномен індивідуальності, проте він характеризується як перешкода протікання самореалізації особистості. А. Августин стверджував, що варто відмовитися від власної індивідуальності, яку в той час вважали першою перешкодою для самореалізації особистості. Така позиція базувалася на тогочасному соціокультурному прагненні до вкорінення принципу стандартності як типової риси середньовічної людини. Визначення вільного волевиявлення «що хочу, те і роблю» піддав критиці Ф. Аквінський. Богослов виступав проти твердження, про те, що Бог, маючи абсолютну вільність, здатний робити все, що завгодно. Тобто він заперечував розуміння свободи як непередбачуваності зовнішньому впливу та необмеженості [1, с. 87–101].

У наступні історичні періоди утверджується цілковита автономність та самодостатність особистості за умов самоусвідомлення нею свободи для формування власного духовного світу. Проте реалізація справжньої свободи, згідно з Й. Фіхте, може бути здійснена індивідом лише в суспільстві за допомогою взаємовідносин із такими ж вільними індивідами, як він сам, на основі моральних законів. Особистість, яка досягає пізнання єдиного підґрунтя власного існування, розвитку та реалізації сутнісних

сил у соціумі, має можливість, на його думку, добровільно та свідомо перетворювати необхідний закон буття на закон самодіяльності.

Продовжуючи ідею Т. Гоббса та Б. Спінози про свободу як відому необхідність, Г. Гегель застосовує діалектичні методи доказу взаємопереходу необхідності у свободу та свободи в необхідність. Особистість у його працях виступає об'єктом свободи, оскільки людина, яка містить у собі єдність свободи й розуму, у процесі своєї діяльності виявляє ступінь усвідомлення свободи та самореалізується як автономний індивід. Адже, як неодноразово наголошує Г. Гегель у праці «Філософія права», свобода реалізується тільки в суб'єктивній волі, яка свідомо визначає свій зміст, а людина, яка бажає, щоб про неї судили за її волею, – вільна незалежно від зовнішніх обставин [2]. Визначальною формою реалізації індивідуальної свободи в нього виступає діяльність. Зрештою, важливим у поглядах Г. Гегеля є його відношення до свободи самореалізації як до соціальнозначущої. Лише під час створення необхідних соціальних умов стає можливою поява свободи індивіда, тоді вона постає підґрунтям самодіяльності особистості. Заперечуючи ідею Ж.Ж. Руссо про людину, яка вже народжується вільною, Г. Гегель обумовлює появу й утвердження її свободи духовною природою, оскільки вільна людина та вільні соціальні інституції з'являються в ході тривалого соціально-історичного розвитку, у процесі якого людина досягає начал справжньої, самоусвідомлюючої свободи, створює свій світ свободи, права, держави та самої себе як вільної істоти. У своєму вченні Г. Гегель ототожнює право зі свободою, сваволлю вважає «її змішуванням із несвободою», а закон, на його думку, є розумом і свободою. Кожен прояв свободи має різні рівні абстрактності, які в сукупності сприяють реалізації свободи як «блага в певній його особливості». Свобода індивіда в громадянському суспільстві, і саме благо їх акумулює та втілює. Абстрактне право Г. Гегель сформулював у правилі: «Будь особою і поважавай інших як осіб» [3, с. 52].

У новій парадигмі гуманізму XX століття увага в дослідженнях саморозвитку та самореалізації особистості сконцентрована не на ідеалах та цінностях, а передусім на особливій здатності особистості до самопізнання, яка передбачає «прислуховування» до своєї екзистенції. Свобода, яку трактують уже не як легку ношу, а як важкий тягар, визначена у філософії екзистенціалізму усвідомленою та подоланою необхідністю, невтомною роботою духу, безкінечним самоподоланням та самотворінням. Таким чином, основною заповіддю вільної особистості в ній проголошується самоутвердження особистості не як явища з натовпу, а як вибір себе в згоді з власною совістю [4, с. 56]. Це свідчить про зняття прямого тиску зовнішніх детермінант, коли не світ обумовлює людське буття, а сам людський дух формує світ за власними життєтворчими установками.

В екзистенціалізмі проблема свободи набула особливої гостроти. Зокрема, у вченні С. К'єркегора людське життя пов'язується зі свободою як процесом вибору. Уже в релігійно-психологічній концепції свободи С. К'єркегора людина визнається єдиною істотою у світі, діяльність якої, ґрунтуючись на тривимірності людського часу, передбачає наявність результатів до початку окремої дії, що й містить у собі нескінченну множинність способів та засобів самореалізації. Саме тому дійсна детермінація цього процесу відбувається насамперед через духовні характеристики індивіда, виявляючи екзистенцію як самодетерміноване буття людини, а свободу – як спосіб самореалізації особистості. Філософ визначає самосвідомість та почуття страху основними чинниками, які утверджують індивідуальну свободу та водночас окреслюють її межі, оскільки «страх – це не визначення необхідності, але він не є визначенням свободи, страх є скутою свободою, коли людина не вільна в самій собі, але скута – і не в необхідності, але в самій собі» [5, с. 150]. Відкинувши ідею про тотальну

владу необхідності, заперечуючи вузькорационалістські тенденції в етиці, С. К'єркегор започаткував новий напрям у дослідженні індивідуальної свободи та самореалізації особистості.

Проблеми свободи ґрунтовно розглядалися й екзистенціалістами М. Гайдеггером, Ж.-П. Сартром, А. Камю та іншими. М. Гайдеггер, виходячи з трактування людського буття як «висунутості у Ніщо», яке і є умовою можливості розкриття сущого для людського буття, стверджує, що для розкриття особистості слід насамперед відгородитися від сущого, від тих форм самореалізації, які обмежені потребами та інтересами буденного життя та детермінують таким чином людську сутність усталеними стереотипами поведінки. Особистість повинна відійти від світу, щоб знайти в Ніщо свою свободу, оскільки «без споконвічної розкритості Ніщо немає ніякої самості і ніякої свободи» [6, с. 22], а завдяки вільному вибору вона змінює та підкорює собі світ. Зняття детермінантного впливу оточуючого світу на індивіда й утвердження можливості-бути-вільним відбуваються самим буттям людини, яке філософ окреслює як «турботу» в процесі трансцендування, «виходом за межі» через страх. Згідно з М. Гайдеггером у понятті «турбота» міститься самопроекування існування, його тимчасовий характер, направленість на майбутнє, а «проект» і є вибором особистістю самої себе, оскільки, розкриваючи завдяки страху свою сутність, вона проектує себе у відношенні до можливостей, здійснює вибір у межах своєї закинутості, долі тощо. Саме тому ідеалом тут постає ізольований індивід, який звільнився від суспільних пут і з трудностями знайшов самого себе за допомогою проектування власної можливості буття.

Виявлення соціальних умов життя людини та її внутрішнього світу, розробка різних методів їх вивчення призвели до того, що деякі аспекти самореалізації особистості стали складовою частиною філософських розвідок низки філософських шкіл, об'єктами досліджень яких була етика самореалізації (Ф. Бредні, Е. Муньє, Дж.С. Маккензі, Дж. Ройс та інші), яка, визнаючи унікальність та неповторність кожного внутрішнього Я, ставила метою моральної діяльності індивіда його реалізацію. Зрештою, аналіз поглядів західноєвропейських філософів на проблему взаємодії соціальної детермінації та індивідуальної свободи особистості дозволяє виявити багатогранність цього феномену, з'ясувати основні підходи до вивчення, які стали підґрунтям для сучасних наукових розвідок.

Свобода – це здатність та можливість свідомого вольового вибору індивідом своєї поведінки. Вона передбачає певну незалежність людини від зовнішніх обставин. Однак свобода як невід'ємний елемент життя особистості не буває абсолютною та завжди носить відносний характер, тобто обмежується певними рамками.

Існують щонайменше дві групи факторів, що обмежують свободу індивіда. До першої з них належать природно-біологічні, обумовлені фізіологією людини, її природними потребами в диханні, їжі, повноцінному сні тощо. До другої групи належать фактори, спричинені соціальною природою людини. Це насамперед суспільні норми, які регламентують відповідні моделі та правила поведінки людини. Сюди відносять мораль, релігію, звичаї, право та інші. Усі ці системи норм так чи інакше обмежують свавілля окремого індивіда, встановлюючи межі його індивідуальної волі.

З позиції правознавства людина є вільною, проте її дії обмежені певними правовими рамками. Право є офіційною мірою свободи, що встановлюється державою для окремих індивідів, соціальних об'єднань, суспільства в цілому. Фактично право обмежує свободу особистості, щоб цю свободу зберегти, захистити та гарантувати. Індивідуальна міра свободи людини, її інтереси, потреби, права й свободи повинні обмежуватися правами, інтересами

інших осіб та суспільства в цілому. Таким чином, право одночасно й обмежує, і захищає свободу особистості.

Людина вільна, якщо вона вільно обирає, чому віддати перевагу: своєму внутрішньому джерелу або зовнішнім чинникам. Без вибору немає свободи, оскільки саме момент вибору робить людину вільною. Усе життя вільної людини складається з величезної кількості можливостей вибору. Коли вибір зроблений, у людини, крім можливості вільно рухатися в заданому напрямі, є свобода піти іншим шляхом.

Найбільша цінність свободи – це наріжний камінь, основа теорії природного права. Адже відповідно до цієї концепції стан свободи особистості не дарується будь-якою публічною владою, а належить їй ще з народження. У праві основним є такий принцип: дозволено все, що не заборонено законом (згідно з Дж. Локком свобода – можливість «діяти або не діяти згідно з нашим бажанням або вибором») [7, с. 159]; свобода одного закінчується там, де починаються права іншого. Для теорії природного права характерним є поділ на додержавний (природний) і державний (цивільний) стан суспільства. Як вважав Т. Гоббс, будь-якому із цих станів притаманні фундаментальні природні закони. Один із таких законів свідчить, що «в разі згоди на те інших людей необхідно <...> задовольнятися таким ступенем свободи по відношенню до інших людей, який він допустив би в інших людей по відношенню до себе [8, с. 117]». Про такі аспекти свободи людини, як вільне розпорядження своєю власністю, говорив Франсуа-Марі Аруе Вольтер, який також визначав свободу як можливість «продавати свою працю тому, хто дасть за неї найбільшу плату», свободу совісті [9, с. 468–471].

Свобода – це абсолютна цінність, невід’ємне право індивіда, але й вона може бути істотно обмежена державою. У свою чергу, абсолютна свобода – це відсутність насильства над волею однієї особи з боку інших осіб та обставин. Мабуть, єдина абсолютна свобода, яку не можна обмежити, це свобода совісті та віросповідання, свобода думки (у філософському аспекті свобода розуму) і переконань. Навіть свобода слова в деяких випадках може бути обмежена (наприклад, заклики до екстремізму). А за деякі діяння людина може бути позбавлена свободи пересування та місця проживання. При цьому в людини завжди є можливість і свобода вибору: вибору своєї професії, вибору серед друзів, вибору вчинити так чи інакше, у тому числі й вибору між законслухняною та девіантною поведінкою. Певна свобода вибору залишається навіть в умовах фізичного обмеження свободи (відмова від їжі або прийому їжі, виконання чужих команд під страхом покарання чи ні тощо).

Право, як відомо, є формою суспільного зв’язку, яка вибирає в себе моральні, політичні та інші соціальні норми, значна частина яких становить його основу. Більшість людей не знають законів, а керуються у своїй поведінці діючими в суспільстві звичаями, мораллю, звичками тощо. При цьому «корисність» поведінки індивіда пронизує не тільки індивідуальну діяльність, але й усі суспільні від-

носини та лежить в основі однієї з найважливіших сфер суспільного життя – права.

Особливість права полягає в тому, що воно виражає публічно-індивідуальний, загальнолюдський інтерес і тісно пов’язано, зокрема, з такими поняттями, як «свобода», «рівність», «співпраця», «компроміс», «солідарність», «порядок» і так далі. Усі ці поняття більшою чи меншою мірою висловлюють цілепокладання дії права в громадянському суспільстві.

Варто зазначити, що право, впливаючи на свідомість і волю людини, націлене на досягнення певного результату, тобто на забезпечення організованості й порядку. Це значною мірою залежить від діяльності людини в тій чи іншій сфері. Водночас саме право надає конкретні можливості для реалізації особистістю своїх індивідуальних здібностей, для задоволення матеріальних, духовних і політичних інтересів.

На сьогодні активна роль особистості в розвитку громадянського суспільства може бути реалізована лише в тій мірі, у якій вона здійснюється під знаком ідеалу правової держави. Правову державу доцільно визначити як таку форму організації та діяльності державної влади, яка будується у взаємовідносинах з індивідами та їх різними об’єднаннями на основі норм права. При цьому право грає пріоритетну роль лише в тому випадку, якщо воно виступає мірою свободи кожної конкретної особистості, якщо чинні закони реально служать інтересам народу та держави, а їх реалізація є втіленням соціальної справедливості.

Однак, хоч проблема свободи сьогодні вирішується здебільшого в правовій площині, усе ж не менш актуальні є її актуалізація в площині релігійній. Зацікавившись релігійними ідеями, людина прагне зберегти свою «незалежність» від зобов’язань, які несуть у собі приписи та настанови релігійних культів. Тому важливою є оцінка феномену особистості свободи в релігійному контексті.

Висновки. У філософсько-правовій літературі загалом, кажучи про свободу, нерідко вказують на два питання: «Свобода для чого?» і «Свобода від чого?» Сюди ж можна додати питання «Завдяки чому?» Для суб’єкта свобода завжди є насамперед свободою від зовнішніх перешкод, що заважають її реалізації. Тобто, крім внутрішньої необхідності, тут обов’язково повинна мати місце й зовнішня необхідність. Тобто свобода – це співвідношення між власною та «чужою» необхідністю. Без урахування цього співвідношення не можливо піддати коректному філософсько-правовому тлумаченню поняття свободи. Проте, звертаючись до вчення Арістотеля, слід виокремити таке твердження: «Людина реалізує свободу, діючи за внутрішнім принципом». Тобто мається на увазі, що індивід не діє за принципом іншої особи. Більше того, правова держава та громадянське суспільство – глибоко взаємопов’язані соціально-правові феномени. Саме громадянське суспільство становить соціальну основу правової держави. У свою чергу, тільки в рамках правової держави громадянське суспільство може гармонійно розвивати свої відносини з кожною окремою особистістю та з іншими складовими його соціальними елементами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского / В. Гертых // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 87–101.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1996. – 524 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г.В.Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
4. Емельянова Н.Н. Свобода как преодоление необходимости: варианты классической и неклассической философии / Н.Н. Емельянова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 105. – С. 53–57.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. – М.: Республика, 1993. – 112 с.
6. Хайдеггер М. Что такое метафизика? / М. Хайдеггер // Время и бытие: [статьи и выступления]. – М.: Республика, 1993. – 448 с.
7. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 тт. / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 1. – 1960. – 622 с.
8. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.
9. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М.: Наука, 1988. – 752 с.